

Кардаш Сергій, аспірант Львівського регіонального інституту державного управління
УДК 351.84:364.14

Середній клас як об'єкт державного управління: приклад України

Це дослідження має на меті спробувати дати відповідь на деякі з поширених та обговорюваних в українських суспільних науках проблем. Чи існує в Україні середній клас? Наскільки він чисельний та впливовий? Яку методологію застосовувати для його дослідження та ідентифікації? І нарешті, чи є середній клас в Україні об'єктом державного управління?

Ключові слова: середній клас, самоідентифікація, критерії ідентифікації, державне управління

Средний класс как объект государственного управления: пример Украины

Это исследование имеет цель попытаться дать ответ на некоторые из распространенных и обсуждаемых в украинских общественных науках проблем. Существует ли в Украине средний класс? Насколько он численный и влиятельный? Какую методологию применять для его исследования и идентификации? И, наконец, является ли средний класс в Украине объектом государственного управления?

Ключевые слова: средний класс, самоидентификация, критерии идентификации, государственное управление

The middle class as an object of public policy: the Case of Ukraine

This study aims to try to answer some of the common and discussed problems in the Ukrainian political science. Does middle class exists in Ukraine ? How is it

numerical and influential? What kind of the methodology is used for its investigation and identification? And finally, can we regard the middle class in Ukraine as a subject of public policy?

Keywords: middle class, identification, criteria for identifying, public policy

Загальносуспільний та науковий інтерес до сформульованих нами вище запитань виник в Україні ще минулого століття, коли тодішній Президент України Л. Кучма вперше поставив питання про середній клас у своєму посланні до Верховної Ради України. [7] Відтак були визначені перші законодавчі та інші перепони на шляху формування в Україні розвиненого середнього класу європейського зразка.

З того часу уже пройшло десяток років, змінилися два президенти, декілька прем'єр-міністрів, однак ситуація із середнім класом усе ще така, якою вона була на початку української незалежності. Українське суспільство ще й досі знаходиться у перехідному етапі свого розвитку, невід'ємною ознакою якого є недостатня структурованість та нерозвиненість середнього класу, місце і роль якого суттєво відрізняється від місця і ролі цього класу у країнах західної демократії.

Загалом, проблемі формування середнього класу та визначення його чисельності в українських суспільних науках, особливо в соціології приділяється значна увага (переважно в плані аналізу результатів соціологічних досліджень). Проте поза увагою дослідників залишається роль і місце державної політики у становленні середнього класу – питання, якому буде приділена наша основна увага в контексті науки державного управління. В частині з'ясування чисельності та проблем ідентифікації середнього класу нами також будуть використані емпіричні дані, отримані в ході соціологічних досліджень, проведених Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (УЦПД) за період від 2008 року до 2011 року та Київського міжнародного інституту соціології (КМІС).

Метою написання статті є спроба дослідити реальність існування середнього класу в українському суспільстві на основі визначених нами критеріїв та вплив державної (публічної) політики на його формування.

Для досягнення цієї мети будемо вирішувати такі завдання:

- 1) визначимо критерії для ідентифікації середнього класу в українському суспільстві;
- 2) на основі цих критеріїв дослідимо чисельність середнього класу в Україні;
- 3) дослідимо, чи є Україні цілісна державна політика, спрямована на формування середнього класу і якою вона має бути.

Проблема вибору критеріїв ідентифікації та методів дослідження середнього класу в Україні. Існує велика кількість стратифікаційних критеріїв, за якими визначається кількість середнього класу в тій чи іншій країні. Ми зупинимося лише на деяких з них, не претендуючи на виключність та повноту.

По-перше, варто говорити про абсолютні та відносні критерії. В основі визначення середнього класу за абсолютними критеріями лежить порівняння впливу та ролі середнього класу в одній країні по відношенню до іншої. В такому разі, ми можемо говорити, що в порівнянні з країнами Європейського Союзу, середнього класу в Україні практично немає. Згідно відносних критеріїв у будь-якому суспільстві є представники середнього класу, тому що завжди є громадяни, які отримують середній рівень доходу, навіть у найбільш розшарованому суспільстві. Використовуючи саме цей критерій можливо завжди нарахувати «необхідний» відсоток середнього класу, проблема лише у визначенні меж середнього доходу.

По-друге, міжнародна практика свідчить, що найкраще досліджувати кількість середнього класу за сукупністю трьох стратифікаційних критеріїв:

- 1) матеріальний (обсяги поточних доходів та витрат, забезпеченість товарами довгострокового вжитку, володіння майном, у тому числі нерухомим, можливість накопичення);

2) освітньо-кваліфікаційний (освітній та професійно-кваліфікаційний рівні, рівень складності професійної діяльності, соціальний статус);

3) психологічний (самоідентифікація, зацікавленість у підтримці соціального порядку та стабільності, соціально-професійна мобільність);

4) додатковим критерієм визначення представників середнього класу є активна громадянська позиція, готовність до захисту своїх прав та свобод, можливість впливати на прийняття важливих політичних рішень на загальнодержавному та місцевому рівнях.

Чи існує середній клас в Україні? В українських умовах, насамперед економічних, матеріальний критерій виявився досить умовним для реального визначення представників середнього класу. А отже, і сам середній клас, що за майновим статусом та рівнем особистих доходів відповідав би критеріям розвинених країн, перебуває на етапі виникнення. Тут можна шукати безліч причин, що зумовили цю ситуацію, і навряд чи можливо виділити найважливішу.

З одного боку, це пояснюється низьким рівнем життя населення, економічною кризою [8]. Не дивлячись на офіційні дані, які постійно говорять про підвищення рівня життя пересічного українця, самі громадяни досить скептично ставляться до таких показників. Зокрема, згідно опитувань соціологічної служби Центру Разумкова, можуть собі дозволити придбати практично все, що захочуть лише 0,2 % опитаних; живуть забезпечено, але зробити деякі покупки не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо) – 5,8%; вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей – 41,1 % опитаних [18].

Крім того, існування значного сектору тіньової економіки [2] зумовлює те, що велика частка громадян, які наближаються до статусу середнього класу, отримують переважну частину доходів без реєстрації і не сплачуючи податків. Це суперечить самій суті даного класу, тому що представники середнього класу повинні виступати ключем до формування у державі та суспільстві соціально-політичної стабільності. Не можна не погодитись із позицією науковців, які

наголошують, що поширення «тіньової» моделі суспільно-економічних відносин обумовило обмеженість легальних можливостей зайнятості та доходів, ускладнило розвиток малого та середнього бізнесу. Відтак, український середній клас фактично позбавлений однієї з головних статусних характеристик – готовності (можливості) захисту демократичних прав і свобод, що спричинило звуження його політичних впливів.[9].

Якщо говорити про освітній потенціал або освітньо-професійний рівень представників середнього класу, враховуючи як кількісні, так і якісні освітні показники, то можна зробити висновки, що в Україні є ресурс для формування реального середнього класу. Зокрема, такі думки можна підтвердити такими показниками, як кількість громадян, що закінчили навчальні заклади 1-4 рівнів акредитації (за даними Державного комітету статистики за період від 1990-2012 рр. 10225,7 млн. осіб).[1] Традиційне перебування України серед числа країн з високим рівнем розвитку у щорічних списках індексу людського розвитку ПРООН, зумовлене, насамперед, рівнем розвитку освіти в Україні [6]. А за результатами соціологічних досліджень вищу та середню спеціальну освіту здобули 58,3% та 32% респондентів, що віднесли себе до середнього класу [4, с. 11].

Проте, самі представники середнього класу, не вбачають у наявності високого рівня освіти та кваліфікації, підстав для віднесення себе до середнього класу. Це підтверджують дані проведених соціологічних досліджень, згідно з якими на запитання про те, «Чому ви себе віднесли до середнього класу», лише 6,4% респондентів відповіли: тому що мають високий рівень освіти (кваліфікації) [15].

Таку ситуацію можна пояснити розірваністю ланцюга «освіта – професія – дохід». Така розірваність особливо притаманна країнам під час перехідного етапу розвитку, кризових явищ у економіці та суспільстві. Відтак, в Україні формується парадоксальна ситуація, коли кваліфікована робота (стосується це переважно представників бюджетної сфери), оплачується неналежним чином, що не дозволяє лікарям, вчителям та деяким іншим групам суспільства

належати до середнього класу. Такі групи суспільства ще на початку незалежності мали середні, за національними стандартами, доходи й відігравали стабілізуючу роль у суспільстві, а сьогодні переважна частина цих громадян сформували абсолютно нову суспільну групу «нових бідних». І перехід значної частини високоосвічених людей до групи, доходи якої нижчі за середні, може мати серйозні ускладнення. Маючи високий інтелектуальний рівень, такі громадяни істотно можуть впливати на суспільну психологію, то ж їхня незадоволеність характером соціально-економічного розвитку, неминуча в умовах різкого падіння особистого рівня життя й соціального статусу, може позначитись стабільності в країні.

Похідною змінною якісної освіти та кваліфікації є соціальний статус людини в суспільстві та задоволеність власним соціальним статусом, що виступає однією з головних ознак розвиненого середнього класу. За соціальним статусом український середній клас складають: фахівці сфери науки, освіти, охорони здоров'я, засобів масової інформації – 19,2%, кваліфіковані робітники – 10%, службовці – 10%, люди, що займаються індивідуальною підприємницькою діяльністю – 9,3%, фахівці виробничої сфери – 8,6%, пенсіонери – 8,3%, керівники (менеджери) підрозділів підприємств, установ – 7,2%, учні, студенти – 7% [4, 11]. Ці дані є ще одним підтвердженням відірваності освіти від доходу. Як можна побачити, основу даного соціального класу формують громадяни кваліфікованої праці, фахівці, але лише 6,4% з них вважають, що саме завдяки освіті та відповідній кваліфікації вони можуть відносити себе до середнього класу. [15] Це непрямо підтверджує також незадоволеність цих людей своїм соціальним статусом.

Іншою складовою частиною нашого дослідження є виявлення особливостей віднесення себе людьми до середнього класу. Згідно з результатами опитування, яке було проведене центром Разумкова у травні 2011 року, 44% українців зарахували себе до середнього класу [3]. Такий великий відсоток громадян, які ідентифікують себе із середнім класом, спостерігається в

українському суспільстві уже тривалий час. Так, навіть у рік фінансової економічної кризи (2008) таких громадян було 50,7% [19], а у 2003 – 56,2% [17].

З урахуванням зазначеного, досить цікаво виглядатиме статистика розподілу громадян за шкалою соціальних градацій. Незважаючи на те, що більша частина українців, у принципі не може дозволити собі серйозних витрат та придбання для сім'ї товарів тривалого користування (лише 5,8%), значна частина респондентів (44%) відносять себе до представників середнього класу. Це можна вважати першим аргументом на користь нашого твердження про «дивний» середній клас в Україні.

Яким чином можна пояснити ситуацію, коли реальна та уявна чисельність середнього класу так суттєво відрізняються? Нам видається, що найбільш раціональним поясненням є те, у свідомості майже половини громадян України уявлення про їхнє місце в соціальній структурі пов'язуються насамперед з даними про середній дохід та простим відчуттям і бажанням не відносити себе до нижчого класу [15]. На думку деяких соціологів, у випадку, коли людина змушена в ході соціологічного інтерв'ю вибирати між трьома основними соціальними класами, в неї можуть спрацювати захисні психологічні механізми. Відповідно, респондент відносить себе до середнього класу, тому що не хоче відносити себе до нижчого [14, 219]. Це підтверджують і самі респонденти, які однією з найважливіших причин віднесення себе до середнього класу називають небажання відносити себе до нижчого класу [15]. Цим наші громадяни істотно відрізняються від жителів розвинених країн, які відносять себе до тих чи інших соціальних класів залежно від того, який рівень споживання (кількість і якість благ), вони можуть собі дозволити на свій заробіток.

Доповнюючим, але дуже важливим з точки зору сталого розвитку країни, критерієм ідентифікації середнього класу є громадянська активність його представників, включно з різноманітними формами політичної участі та діяльності. Завдяки діяльності мережі громадських ініціатив та організацій,

середній клас має змогу активно та ефективно захищати власні інтереси, а отже не схильний до девіантної поведінки.

Прийнято вважати, що події листопада-грудня 2004 року, які називають помаранчевою революцією, були першою великою перемогою українського середнього класу [5]. Саме представники малого та середнього бізнесу стали одними з найактивніших учасників тих подій, що породило цілком природні прогнози про формування в Україні середнього класу європейського типу. Проте подальші події показали, що той запал боротьби був швидко вичерпаний, і тодішній середній клас відійшов від здійснення контролю за діяльністю органів державної влади. Хоча й надалі, згідно результатів соціологічних опитувань, представники середнього класу активно цікавилися політикою (62%), слідували за подіями політичного життя України (44,6%), були готові до участі в акціях протесту (26,8%) та залучені до активної громадської діяльності (15,5%). Хоча членами політичних партій є лише 5,4% тих, хто відносить себе до середнього класу [16]. Як бачимо, існує істотна різниця між рівнями громадської та політичної активності представників середнього класу. І хоча, від дати проведення даного опитування пройшов уже певний час, і протестний потенціал українського суспільства загалом та представників середнього класу зокрема зріс та у 2011 р., досягнувши максимуму за 20 років незалежності [11], відбувалися лише поодинокі виступи окремих груп суспільства (як от підприємців, чорнобильців чи афганців).

Ці дані виступають другим аргументом, що підтверджує «дивність» українського середнього класу. Свідомість представника середнього класу європейських країн для нього ще не досяжна, адже в Україні середній клас реально готовий протестувати лише при повній нестерпності тих чи інших, насамперед економічних, проблем і лише за умови, що є якийсь додатковий поштовх до активних форм захисту інтересів (як, наприклад, фальсифікації результатів виборів). То ж наразі не можемо дискутувати про реальну силу українського середнього класу.

Державне управління та середній клас за різних політичних режимів.

Теорія, та й практика успішних демократичних країн показують, що держава в особі органів державної влади повинна бути зацікавленою у формуванні міцного та розвиненого середнього класу. Це пояснюється кількома характерними рисами представників середнього класу. Перша, і можливо найголовніша: середній клас – це основний платник податків. Чим представників середнього класу більше, тим більші податкові надходження до бюджетів усіх рівнів, а значить – тим краще держава може фінансувати різноманітні програми, починаючи від розвитку соціальної інфраструктури і закінчуючи різними соціальними трансфертами. Друга риса: представники середнього класу – це основні носії та передавачі культурних цінностей та норм, запорука стабільності політичної (оскільки середній клас переважно орієнтується на центристські партії) та соціальної (оскільки виступає своєрідним буфером, що гасить соціальні протиріччя) систем. Саме тому, успішні та передові держави провадять цілеспрямовану політику підтримки середнього класу.

Натомість у країнах, які перебувають на шляху невизначеної перебудови (пробуючи рухатися то до демократії, то до автократії), так само як і в уже усталених автократичних державах, формується політика перешкоджання формуванню середнього класу. Цьому теж можна знайти пояснення: по-перше, повноцінний середній клас є основою потужного громадянського суспільства, яке він може підтримати як фінансово, так і в інтелектуальному та людському плані. Базовані на такій підтримці, інститути громадянського суспільства стають активними супротивниками автократичних режимів і можуть стати вирішальним чинником у демократизації країни. Росія, після виборів президента 2012 року, є хорошим прикладом зростаючої ролі представників середнього класу. Проте, не маючи представників середнього класу на периферії, не можна домогтися якихось кардинальних змін у напрямку демократизації.

По-друге, повноцінний середній клас, маючи високий рівень доходу (в межах конкретного суспільства), меншою мірою залежний від держави, в економічному плані. Рівень освіти також дозволяє представнику середнього класу краще розбиратися в тонкощах законодавства. В передвиборчий період, наприклад, легше маніпулювати, тими категоріями громадян, які традиційно вважають державу патерналістським інститутом. Отже, країни з гібридним типом режиму, в яких переважає кланово-олігархічний тип економіки, не зацікавлені у формуванні впливового середнього класу, який став би на заваді збагаченню декількох за рахунок більшості населення.

Державне управління та середній клас в Україні. У вже згадуваному посланні Президента Л. Кучми серед різноманітного роду державних завдань було також завдання формувати середній клас європейського зразка [7]. Та й надалі, у кожному посланні до народу та Верховної Ради президенти наголошували на важливості формування розвиненого та потужного середнього класу. Але, якщо спробувати відшукати в Україні якісь цілісні державні програми сприяння формуванню середнього класу, то результати будуть скоріше від'ємними. Проте, наша держава «активно» бореться з бідністю та її наслідками, виходячи з великої кількості державних програм у даній сфері.

В Україні з'являється своєрідне замкнуте коло: з однієї сторони, середній клас є малочисельний, а тому не впливовий. Політичні партії, як одні з головних суб'єктів реалізації та вироблення публічної політики, практично не орієнтуються на середній клас, лише побічно у своїх програмних документах згадуючи про його важливість для стабільності та процвітання країни. З іншого боку, якщо середній клас є малочисельним, то і орієнтуватися на нього, з точки зору українських суб'єктів вироблення та здійснення державної політики, не варто.

У той же час, якщо об'єктивно подивитися на соціальну структуру українського суспільства, то можна побачити, що український середній клас має великий потенціал для свого становлення. Клас середніх та дрібних власників нині не є основою для формування майбутнього середнього класу

через незадовільні, з точки свободи підприємництва, умови ведення бізнесу (Україна посідає 152 місце – із 183 – за легкістю його ведення) [20] та через надто велику частку тіньової економіки. За часів незалежності України неодноразово проголошувалося, що розвиток підприємництва є одним із пріоритетів державної політики. Як зазначає О.В. Рябічко, головна проблема, з якою стикається система державного управління в Україні, – відсутність чітко сформульованої та виконуваної державної політики у сфері підприємницької діяльності; надмірне втручання органів державної влади в діяльність суб'єктів підприємництва; підвищення адміністративних бар'єрів [12].

Водночас, прошарок фахівців, які мають достатній освітній, культурний потенціал і може претендувати на виконання відповідних функцій «нового» середнього класу мають невідповідний рівень матеріального благополуччя (він не є середнім по країні). Наприклад, середня заробітна плата в Україні станом на серпень 2012 року становить 3073 грн., в той же час, середня заробітна плата працівників зайнятих у сфері освіти (2491 грн.), охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (2147 грн.) і лише заробітна плата зайнятих у сфері державного управління отримують у середньому 3296 грн. [13]. То ж приблизно 40-45% українських громадян мають потенційні можливості входження до середнього класу – відповідну освіту, професію, бажання працювати за умови належної оплати їхньої праці.

Ці дані яскраво підтверджують, що покращивши умови ведення дрібного й середнього бізнесу, з одного боку, та піднявши розмір заробітної плати людей, що за освітою і статусом можуть увійти до середнього класу, з іншого, держава може визначально вплинути на формування нового середнього класу.

Якою має бути політика сприяння формуванню середнього класу в Україні? Можемо стверджувати, що формування середнього класу в Україні відбувається надто повільно і штучно стримується державною соціальною та економічною політикою. Кланово-олігархічний тип економіки сформував в Україні особливий характер відносин у владі. Фінансово-промислові групи через діяльність підконтрольних політичних партій та органів публічної влади

здійснюють незбалансований перерозподіл національного продукту. Саме їх діяльність спричинила збільшення тіньової економіки, шляхом надмірного податкового тиску на дрібних і середніх підприємців та фінансування бюджетних сфер за залишковим принципом.

Саме тому в Україні відбувається збагачення окремих людей з паралельним збіднінням переважної більшості населення. Фінансово-промислові групи не допускають ні конкуренції, ні рівних умов господарювання, ні збільшення іноземних інвестицій (які в Україні обмежуються грошима українських заробітчан та «відмитими» на офшорних рахунках грошам тих же самих олігархів). Без кардинальної зміни цієї системи неможливо сформуванню адекватну соціальну політику у сфері формування сталої соціальної структури, в якій місце середнього класу буде переважаючим та системоутворюючим.

Оскільки основними групами, що можуть сформувати український середній клас у майбутньому, мають стати малі та середні підприємці та фахівці, державна політика у сфері формування середнього класу має спиратися, в основному, на ці групи.

Висновки.

1) український середній клас все ще знаходиться на стадії формування. Близько 5% громадян за об'єктивними ознаками можна з певністю віднести до середнього класу;

2) у тих людей, які самі себе відносять в Україні до середнього класу існує гіпертрофоване уявлення про межі та критерії цього класу, а також про його роль у житті держави і суспільства;

3) важливою проблемою, що не дає змоги формуватися повноцінному середньому класу є відірваність отриманої освіти, здобутої професії та отриманого доходу;

4) враховуючи багато факторів, можна говорити про «дивний» середній клас в Україні, який не відповідає стандартним уявленням про нього в розвинених демократичних країнах;

5) не варто зводити проблему середнього класу лише до визначення його розмірів, які багато в чому залежать від вибору дослідником критеріїв. Важливо також досліджувати, які соціальні групи його формують, наскільки вони активно долучаються до діяльності інститутів громадянського суспільства та чи спроможні захищати свої інтереси та інтереси інших членів суспільства, що може виступати предметом наступних розвідок автора.

6) Кланово-олігархічний тип режиму, який сформувався в Україні не сприяє формуванню в Україні середнього класу. Унеможлививши нормальні умови ведення бізнесу, уряд, незважаючи на існування великої кількості законодавчих актів, змусив велику кількість українських підприємців порушувати закон. Тому політика сприяння формуванню значного та впливового середнього класу в Україні має базуватися на зміні стратегії соціально-економічного розвитку, створенні умов для вільного підприємництва.

7) Основою середнього класу мають виступати також фахівці (освітняни, медики, та інші кваліфіковані групи населення). Ці групи сьогодні уже претендують на входження до середнього класу (за рівнем освіти, ідентифікації себе з середнім класом), проте їх рівень матеріального забезпечення є неспівмірний з їхнім вкладом у розвиток держави.

8) Отже, пріоритетними напрямками державної політики щодо формування середнього класу в Україні має стати зміцнення матеріального становища – через забезпечення належного рівня заробітної плати та фахівців і висококваліфікованої робочої сили та захист доходів громадян від знецінення, а також підтримка малого та середнього підприємництва.

Саме під цим кутом зору у наступних публікаціях ми проаналізуємо наявні в Україні законодавчі акти, які регулюють сферу підприємницької діяльності та розподілу доходів, а також недоліки у їх впровадженні в життя, через які становлення середнього класу поки що не стало результативним напрямом державної політики.

Список використаних джерел та літератури

- 1) Вищі навчальні заклади. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html. – Назва з екрану.
- 2) Докладніше див.: Аналітичну доповідь «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/public/File/2011_table/1201_dop_new.pdf. – Назва з екрану.
- 3) Докладніше див.: Внаслідок економічної кризи частка середнього класу в Україні зменшилася [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2873). – Назва з екрану.
- 4) Докладніше див.: Міщенко М. Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства [Електронний ресурс] / М.Міщенко // Національна безпека і оборона. – 2008. – №7. – С. 5-13. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD101_ukr_2.pdf. – Назва з екрану.
- 5) Докладніше див.: Симончук О.В. Помаранчева революція — повстання середнього класу? ТАК! За даними моніторингу [Електронний ресурс] / О.В. Симончук // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2005. — С. 62-71. – Режим доступу: // http://www.simonchuk.kiev.ua/pomarancheva_revoluciya.pdf. – Назва з екрану.
- 6) Докладніше див.: Сталий розвиток та рівність можливостей: краще майбутнє для всіх [Електронний ресурс] // Доповідь ПРООН з людського розвитку 2011. // – Режим доступу: http://undp.org.ua/files/ua_96205HDR_2011_RU_Complete.pdf. – Назва з екрану.
- 7) Докладніше див.: Політика становлення середнього класу. – Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001р.: Послання Президента України до Верховної Ради України, Київ, 2002, с.104-121. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0002100-02>. Назва з екрану.

8) Докладніше див.: «У чому проявився вплив економічної кризи на Ваше життя?» [Електронний ресурс]. // Дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (лютий – березень 2009 року). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=408. – Назва з екрану.

9) «Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні». Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/265/. – Назва з екрану.

10) Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: Національна доповідь [Електронний ресурс] / К.О. Ващенко, З.С. Варналій, В.Є. Воротін, В.М. Геєць, Е.М., Кужель О. В., Лібанова та ін. – К., Держкомпідприємство, 2008. – 226 с. – Режим доступу: http://dki.org.ua/files/20090406_derzhkompidpriumnyctvo.doc

11) Протестні прогнози на наступний рік: занепокоєння економікою і промисловістю країни примусить людей вийти на вулиці [Електронний ресурс]. // За результатами всеукраїнського опитування громадської думки Київським міжнародним інститутом соціології (листопад - грудень 2011року). – Режим доступу: // <http://kiis.com.ua/ua/news/view-133.html>. – Назва з екрану

12) Рябічко О. В. Державна політика регулювання підприємницької діяльності: формування механізмів [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Аpdu/2011_1/doc/2/12.pdf

13) Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2012 році. – Режим доступу: // http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/gdn/Zarp_ek_p/zpp2012_u.htm

14) Симончук О.В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства [Електронний ресурс]. // Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 209-243. – Режим доступу: //

http://www.simonchuk.kiev.ua/seredniy_klas_u_socialniy_strukturi.pdf. – Назва з екрану.

15) «Чому Ви віднесли себе до середнього класу» [Електронний ресурс]. // Дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (червень 2008 року). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=334. – Назва з екрану.

16) Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу [Електронний ресурс]. // Л.Шангіна. – Режим доступу: www.razumkov.org.ua/files/category_journal/NSD101_ukr_4.pdf. – Назва з екрану.

17) Шангіна Л. Середній клас в Україні відпочиває... [Електронний ресурс]. // Л.Шангіна. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=305. – Назва з екрану.

18) Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини? [Електронний ресурс]. // Дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (вересень - жовтень 2011 року). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139. – Назва з екрану.

19) Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б? [Електронний ресурс]. // Дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (червень 2008 року). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=333. – Назва з екрану.

20) Doing Business 2012. Doing Business in a More Transparent World . – Режим доступу: // <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2012>